

УДК 159.9:355/351.74

Воробйова І.В., к. психол. н., с. н. с., старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ, Академія внутрішніх військ МВС України;

Колесніченко О.С., к. психол. н., начальник науково-дослідної лабораторії морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ науково-дослідного центру службово-бойової діяльності внутрішніх військ, Академія внутрішніх військ МВС України;

Мацегора Я.В., к. психол. н., с. н. с., старший науковий співробітник НДЛ морально-психологічного супроводження службово-бойової діяльності внутрішніх військ НДЦ службово-бойової діяльності внутрішніх військ, Академія внутрішніх військ МВС України

МОДЕЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ДО ДІЯЛЬНОСТІ ПРЕДСТАВНИКІВ РИЗИКОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРОФЕСІЙ

Статтю присвячено проблемі вивчення поняття «психологічна готовність». Наведено докладний аналітичний огляд інтерпретації поняття різними вченими. Представлено результати розроблення структурно-функціональної моделі професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій за допомогою методу семантичного моделювання на основі даних семантичного диференціалу та математичного апарату факторного аналізу.

Ключові слова: психологічна готовність, модель професійної психологічної готовності до діяльності, ризиконебезпечні професії.

Стаття посвящена проблеме изучения понятия «психологическая готовность». Приведен подробный аналитический обзор интерпретации понятия разными учеными. Представлены результаты разработки структурно-функциональной модели профессиональной психологической готовности к деятельности представителей профессий, которые связаны с риском, с помощью метода семантического моделирования на основе данных семантического дифференциала и математического аппарата факторного анализа.

Ключевые слова: психологическая готовность, модель профессиональной психологической готовности к деятельности, профессии, связанные с риском.

Постановка проблеми. Аналіз проблеми дослідження показав, що психологічна готовність є важливою складовою професіоналізму, як прояв професійної майстерності. Проте розуміння професіоналізму як вищого стандарту діяльності певною мірою звужує й обідняє його зміст, залишаючи особистість та її розвиток на другому плані.

Процес психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України до діяльності в екстремальних ситуаціях є динамічним і суперечливим. В ході його формуються й удосконалюються специфічні знання, уміння, навички і якості особистості. Успішність службово-бойової діяльності того або іншого військовослужбовця залежить від якості результатів виконуваних завдань. Навіть у військовослужбовців внутрішніх військ, що мають

приблизно рівні показники професійної підготовки, результати службово-бойової діяльності можуть бути різними, оскільки кожен військовослужбовець МВС України може знаходитися в різному стані психологічної готовності.

Таким чином, актуальність вирішення питання щодо визначення моделі психологічної готовності військовослужбовців внутрішніх військ МВС України до діяльності в екстремальних ситуаціях є очевидною.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. На сьогодні поняття психологічної готовності до діяльності активно розробляється, але та різноманітність підходів, що існує до його визначення, вказує на відсутність сталого уявлення про цей психологічний феномен, його зміст, механізми функціонування тощо. Так, психологічна готовність до діяльності трактується як: наявність відповідних здібностей (Б.Г. Ананьєв, С.Л. Рубінштейн), якість особистості (К.К. Платонов), сполучення якостей особистості (В.А. Крутецький), складна динамічна структура (Л.О. Кандибович, М.І. Дьяченко), цілісне особистісне утворення (В.І. Барко, А.Ф. Ліненко), тимчасовий ситуативний стан (П.А. Рудик), відношення (О.В. Ведєнов), ознака установки (Д.М. Узнадзе).

Досить традиційним є вивчення психологічної готовності через її структуру. Так, В.І. Барко виділяє у психологічній готовності до діяльності наступні функціонально взаємозалежні компоненти: мотиваційний (перелік мотивів до вибору і виконання професійних обов'язків та завдань), когнітивний (система знань, необхідних для успішного виконання професійної діяльності), операційний (наявність вмінь і навичок, відповідних вимогам професійної діяльності), особистісний (комплекс професійно важливих та необхідних якостей для виконання професійної діяльності) [3; 4].

М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович розглядають готовність до діяльності, як складну динамічну структуру, що виражає сукупність інтелектуальних, емоційних, мотиваційних та вольових сторін психіки людини в їх співвідношенні із зовнішніми умовами та завданнями, які необхідно розв'язати [7; 8].

Нерідко психологічну готовність визначають за, так би мовити, кінцевим результатом, як цілеспрямовану змобілізованість психічних процесів для подолання труднощів і досягнення позитивного результату. Формування психологічної готовності починається з постановки мети, на основі потреб і мотивів, а також в результаті осмислення людиною поставлених завдань, що стоять перед нею.

Певному узагальненню поглядів на психологічну готовність сприяє виокремлення підходів до визначення її змісту та структури. Так, з точки зору функціонального підходу, психологічна готовність розглядається як певний стан психічних функцій, що обумовлює високий рівень досягнень в тій чи іншій діяльності (О.О. Ухтомський, А.Ц. Пуні, М.Д. Левітов, В.С. Нерсесян, Є.П. Ільїн). Вивчаючи психологічну готовність на функціональному рівні, дослідники наводять наступні її ознаки: передстартова активізація психічних функцій, максимальне функціонування системи, наявність у суб'єкта образу дії, можливість своєчасного прийняття оптимального рішення в конкретній ситуації, емоційний стан, що характеризується оптимальним рівнем працездатності аферентних і еферентних систем.

Прихильники особистісного підходу розглядають готовність як особистісне утворення, що виникає в результаті підготовленості особистості до певної діяльності (О.В. Ведєнов, О.Г. Ковальов, К.К. Платонов, М.І. Дьяченко, Л.О. Кандибович, В.О. Моляко, В.О. Сластьонін, А.О. Смирнов, Л.М. Карамушка). До таких особистісних характеристик дослідники відносять: впевненість у своїх силах, установку на участь у змаганні, здатність до мобілізації сил, стресостійкість, особистісні намагання досягти високих результатів, оптимальний рівень емоційного збудження, здатність керувати своїми діями, мисленням, почуттями.

А.Ф. Ліненко, розглядаючи готовність до професійної діяльності як цілісне утворення, виділяє в ній особистісну та процесуальну складові. Особистісну складову готовності автор характеризує як емоційно-інтелектуальну, волюву, мобілізаційну, таку, що містить інтерес, позитивне ставлення до професійної діяльності, почуття відповідальності, впевненість в успіху, наявність натхнення, потребу у виконанні поставлених задач на високому рівні, керування своїми почуттями, мобілізацію сил, подолання страху та сумнівів тощо. До процесуальної складової автор відносить операційно-технічний інструментарій спеціаліста: його професійні знання, уміння, навички [13].

Досить поширеними є прикладні дослідження психологічної готовності до діяльності. Активними дослідниками психологічної готовності є психологи, які займаються проблемами психологічного супроводження діяльності представників ризиконебезпечних професій. Так, Ж.Ю. Половникова психологічну готовність до служби визначає як систему сформованих професійно значущих індивідуально-психологічних якостей особистості, яка володіє необхідними професійними знаннями, уміннями та навичками, що проявляються у стані змобілізованості особистості до виконання професійних завдань [16].

В.Г. Андросюк психологічну готовність міліціонера визначає як сукупність якостей і властивостей особистості, що зумовлює стан змобілізованості психіки, налаштованість на найбільш доцільні, активні та рішучі дії у складних чи небезпечних умовах виконання службових обов'язків. Автор виділяє також мотиваційний, орієнтаційний, операційний, волювий та оціночний компоненти у структурі психологічної готовності працівника ОВС [1].

Виражена практична спрямованість цих досліджень змушує психологів, які здійснюють супроводження професійної діяльності представників ризиконебезпечних професій, звертати особливу увагу на проблеми формування їх професійної психологічної готовності. Так, за даними В.О. Лефтерова, цілеспрямоване формування і підвищення готовності працівника підрозділу міліції громадської безпеки до діяльності, як правило, передбачає: ознайомлення з екстремальними факторами і ситуаціями, з метою зниження чи усунення негативних емоційних реакцій на них; підвищення опірності до екстремальних розумових труднощів, розвиток винахідливості, кмітливості, ініціативи, швидкості реакцій; звикання до надмірних емоційних навантажень і напружень; навчання подоланню волювих труднощів, розвиненню волювих якостей активності, наполегливості, мужності і сміливості; звикання до подолання фізичних труднощів та дискомфорту, підвищення витривалості і працездатності, швидкості і точності рухових реакцій; підвищення надійності виконан-

ня звичайних професійних дій зі збереженням високих результатів у будь-яких передбачених екстремальних ситуаціях; навчання методам і прийомам забезпечення власної особистої безпеки і виживання у форсмажорних обставинах; формування уміння володіти собою і своїми психічними станами та впевненості в собі [6, 12].

Враховуючи вище викладене, **метою** нашого дослідження було розроблення структурно-функціональної моделі професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій. Для досягнення цієї мети було використано метод семантичного моделювання на основі даних семантичного диференціалу та математичного апарату факторного аналізу.

Виклад основного матеріалу. Дослідження мало кілька етапів. Спочатку, на основі проаналізованих літературних джерел, було створено список прикметників, які описують особистісні риси, що так чи інакше пов'язані із психологічною готовністю особистості. При створенні цього списку ми намагалися представити всі сфери особистості, які традиційно вважаються задіяними у процесі реалізації психологічної готовності: вольову, мотиваційну, емоційну, інтелектуальну, комунікативну сфери та сферу самосвідомості. В результаті було створено список з 84 прикметників, в якому особистісні характеристики надавалися у довільному порядку таким чином, щоб утворена послідовність не надавала переваг тій чи іншій сфері особистісних рис. Для того щоб зменшити семантичний простір, зробити його більш чітким і структурованим, цей список було надано експертам для оцінювання за десятибальною шкалою, де десятибальну оцінку мали отримати прикметники, що є найбільш важливими для реалізації професійної психологічної готовності до діяльності, а 0 – найменш важливими. Експертами стали представники професійних груп, для діяльності яких найбільш актуальною є проблема психологічної готовності до діяльності, – рятівники та військовослужбовці внутрішніх військ. З цих професійних вибірок було відібрано тих, у кого процес психологічної готовності рефлектується найбільше (тобто знаходиться у центрі уваги), а саме:

- ✓ відібрано курсантів Академії внутрішніх військ МВС України та Національного університету цивільного захисту України старших курсів, які щойно повернулися з практики, де їм доводилось більш-менш самостійно виконувати службово-бойові завдання;

- ✓ відібрано викладачів, які здійснюють підготовку курсантів-старшокурсників Академії внутрішніх військ МВС України та Національного університету цивільного захисту України;

- ✓ відібрано офіцерів практичних підрозділів внутрішніх військ МВС України та Державної служби України з надзвичайних ситуацій, які керують практикою курсантів, а також офіцерів, які так чи інакше беруть участь в адаптації молодих фахівців (наставники, керівники підрозділу тощо);

- ✓ відібрано магістрів зазначених відомчих вищих навчальних закладів, які після несення служби у практичних підрозділах мають можливість узагальнити, осмислити набутий досвід;

- ✓ відібрано психологів практичних підрозділів, які займаються безпосереднім супроводом службової та службово-бойової діяльності практичних підрозділів внутрішніх військ МВС України та ДСУ з надзвичайних ситуацій;

✓ відібрано психологів відомчих науково-дослідних лабораторій, які мають широкий досвід прикладних досліджень, узагальнення даних щодо особливостей здійснення професійної діяльності та її супроводу у практичних підрозділах внутрішніх військ МВС України та ДСУ з надзвичайних ситуацій;

✓ відібрано психологів-викладачів, які здійснюють підготовку практичних психологів для МВС України та ДСУ з надзвичайних ситуацій;

✓ відібрано старшокурсників психологічних факультетів, які навчаються у відомчих вищих навчальних закладах МВС України та ДСУ з надзвичайних ситуацій та повернулися з практики у практичних підрозділах.

Ми намагалися, щоб категорії експертів були представлені досить рівно, приблизно по 20 осіб у кожній, за виключенням психологів відомчих лабораторій та практичних психологів. Всього експертами стали 238 осіб.

За результатами роботи експертів було визначено особистісні риси, що найбільше пов'язані з реалізацією готовності до діяльності, а також встановлено їх значущість. Так, на думку експертів, найбільш значущими особистісними рисами для реалізації професійної психологічної готовності до діяльності є вольові та емоційні якості (емоційна регуляція), далі йдуть мотиваційні, інтелектуальні якості та особливості самосвідомості. Найменший рейтинг отримали комунікативні риси.

З отриманого переліку було утворено бінарні пари, які використовувались для подальшого семантичного аналізу поняття «професійна психологічна готовність до діяльності». Нижче наведено бланк семантичного диференціалу.

Бланк семантичного диференціалу

Витривалість	3 2 1 0 1 2 3	Слабкість
Невігластво	3 2 1 0 1 2 3	Професійна компетентність
Впевненість у собі	3 2 1 0 1 2 3	Боязкість
Некритичність оцінки ситуації	3 2 1 0 1 2 3	Адекватність оцінки ситуації
Терпимість до недоліків інших	3 2 1 0 1 2 3	Нестриманість
Пасивність	3 2 1 0 1 2 3	Цілеспрямованість
Халатність	3 2 1 0 1 2 3	Надійність
Розумна обережність	3 2 1 0 1 2 3	Невиправдана ризикованість
Конструктивне спілкування	3 2 1 0 1 2 3	Деструктивне спілкування
Спрямованість на уникнення невдач	3 2 1 0 1 2 3	Спрямованість на досягнення успіху
Кмітливість	3 2 1 0 1 2 3	Тугодумство
Нервово-психічна стійкість	3 2 1 0 1 2 3	Низька стійкість до стресу
Нерішучість	3 2 1 0 1 2 3	Сміливість
Мрійливість	3 2 1 0 1 2 3	Продуктивність (практичність у діях)
Здатність надавати допомогу	3 2 1 0 1 2 3	Безучасність
Неуважність	3 2 1 0 1 2 3	Спостережливість
Наполегливість	3 2 1 0 1 2 3	Поступливість
Виваженість у прийнятті рішень	3 2 1 0 1 2 3	Необдуманість
Егоїзм	3 2 1 0 1 2 3	Здатність до співробітництва
Доцільність дій	3 2 1 0 1 2 3	Нерозумність дій
Імпульсивність	3 2 1 0 1 2 3	Врівноваженість
Дисциплінованість	3 2 1 0 1 2 3	Неорганізованість
Позитивне ставлення до діяльності	3 2 1 0 1 2 3	Нехтування діяльністю
Незібраність	3 2 1 0 1 2 3	Здатність до самообілізації
Усвідомлення обов'язку	3 2 1 0 1 2 3	Безвідповідальність

Інфантильність	3 2 1 0 1 2 3	Особистісна зрілість
Недалекоглядність	3 2 1 0 1 2 3	Прогнозування наслідків власних дій
Пишається своєю професією	3 2 1 0 1 2 3	Вважає свою професію тягарем
Метушливість	3 2 1 0 1 2 3	Чіткість дій
Здатність до подолання негативних емоцій	3 2 1 0 1 2 3	Тривожність

На другому етапі дослідження згаданим вище групам експертів було запропоновано оцінити за допомогою розробленого семантичного диференціалу поняття «професійна психологічна готовність до діяльності». Отримані дані було піддано факторному аналізу, який дозволив створити модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій. Нижче наведено факторну матрицю групування особистісних характеристик, які співвідносяться з поняттям «професійна психологічна готовність до діяльності» (див. табл. 1).

Таблиця 1

Факторна матриця групування особистісних характеристик, які співвідносяться з поняттям «професійна психологічна готовність до діяльності»

Показники (ознаки) психологічної готовності особистості	Компоненти (фактори)				
	1	2	3	4	5
Витривалість – слабкість		0,77	-0,15	0,11	0,13
Професійна компетентність – невігластво		0,11		0,93	
Впевненість у собі – боязкість	0,24	0,77		0,19	
Адекватність оцінки ситуації – некритичність оцінки ситуації	-0,14		-0,27	0,78	0,27
Надійність – халатність		0,14	0,29	0,75	
Розумна обережність – невиправдана ризикованість	-0,14	0,75			
Кмітливість – тугодумство	0,33	0,72	0,16	-0,11	
Продуктивність – мрійливість	0,11				0,76
Виваженість у прийнятті рішень	0,73				-0,37
Здатність до співробітництва – егоїзм		-0,15	0,91		
Доцільність дій – незрозумілість дій	0,68	0,14	0,24	-0,21	0,12
Врівноваженість – імпульсивність			0,85	-0,11	
Дисциплінованість – неорганізованість	0,87				
Здатність до самообілізації – незібраність			0,14	0,16	0,77
Особистісна зрілість – інфантильність	-0,28	0,32	0,22	0,20	0,64
Пишається своєю професією – вважає свою професію тягарем	0,71		-0,30	0,11	0,19
Чіткість дій – метушливість	0,19		0,65	0,30	0,40

Проведений факторний аналіз дозволив виділити п'ятифакторну структуру професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій, яка описує майже 70% загальної дисперсії ознак.

Так, зміст першого фактора (інформативність 15,25%) визначають прямі кореляційні зв'язки з такими змінними як «Дисциплінованість» (0,87), «Виваженість у прийнятті рішень» (0,73), «Пишається своєю професією» (0,71) та

«Доцільність дій» (0,68). Зазначимо, що подібне поєднання якостей можна за прикладом S. Kobasa позначити як прийняття на себе безумовних обов'язків (commitment), що призводить до ідентифікації себе з наміром виконати дію і з її результатом [2]. S. Kobasa використовував це поняття як складовою життєстійкості (hardiness) – здатності протистояти складним життєвим ситуаціям, яка зумовлена наявністю, так би мовити, смислової регуляції життєдіяльності. На думку російського психолога Є.П. Ільїна, почуття обов'язку є моральним компонентом волі, який є неспецифічним по відношенню до різних вольових якостей [9, С. 90].

Виходячи з наведених описів, цей фактор було позначено як мотивацію обов'язком. Як складову професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій мотивацію обов'язком можна описати як побудник активності, що ґрунтується на усвідомленні суспільної значущості виконуваної діяльності, характеризується здатністю піднятися над проблемною ситуацією (і над своїми еґоїстичними потребами, які в ній фруструються) і орієнтуватися при реалізації діяльності на доцільність дії для досягнення її цілей, особистою відповідальністю за її результат. Почуття обов'язку передбачає інтеріоризацію вимог суспільства і пріоритет перед власними (еґоїстичними) потребами.

Таким чином, структурно до цього компонента професійної психологічної готовності представників ризиконебезпечних професій належать мотиваційні якості, які своїм корінням уходять у ціннісно-смислову сферу особистості, інтеріоризацію цінностей, вимог суспільства до представника ризиконебезпечних професій. Функціонально ж цей компонент забезпечує спонукання до діяльності, навіть, якщо її виконання суперечить особистим (еґоїстичним) потребам (в тому числі, й потребі у безпеці) представника ризиконебезпечної професії.

Значна доля смислових аспектів у цьому мотиваційному компоненті професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій не дозволяє як самостійний побудник до діяльності розглядати прагнення до ризику. Їх рішення щодо діяльності є виваженими, відповідальними, такими, що враховують наслідки їх дій для оточуючих.

Слід зазначити, що почуття обов'язку здатне підтримувати ефективну діяльність у складних (стресових умовах, ситуаціях із високим ступенем ризику, невизначеності) умовах її реалізації, але при несформованій у людини смисловій регуляції життєдіяльності воно перестає бути ефективним мотиватором, навіть для виконання завдань у звичайних умовах. Відповідно формування професійної психологічної готовності до діяльності має передбачати розвиток смислової регуляції активності, усвідомлення соціальної ролі представників обраної професійної діяльності, професійної гідності, особистісної відповідальності.

Другий фактор має інформативність 14,57%. Він значуще корелює з такими змінними як «Витривалість» (0,77), «Впевненість у собі» (0,77), «Розумна обережність» (0,75), «Кмітливість» (0,72). При інтерпретації цього фактора ми виходили з того, що такі складові як контроль, самооцінка і критичність (як ступінь важливості для людини безпечності, передбачуваності подій) S. Kobasa позначив як витривалість – якість, що має важливе значення

для опору стресу [5, с.453]. Як бачимо, цей другий фактор також тісно пов'язаний зі здатністю опиратися стресу, що викликаний непередбачуваністю подій. Витривалість як структурний компонент професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій передбачає наявність розвинених вольових та інтелектуальних рис, які, передусім, забезпечуються конституційними особливостями.

Функціонально витривалість не лише забезпечує здатність виконувати діяльність у складних, напружених умовах, але й усвідомлювати у себе потенціал, який надає витривалість, дозволяє наважитися на діяльність у складних, непередбачуваних умовах, а також створити необхідну перевагу за так званої «боротьби мотивів» між власними (егоїстичними) потребами і мотивацією обов'язком.

Конституційне підґрунтя цього компонента професійної психологічної готовності вимагає проведення жорсткого професійного психологічного відбору на посади, оскільки, і конституційні особливості (особливості нервової системи), і загальна здатність до навчання певним чином генетично обумовленні та зазнають мінімальних змін у процесі професійної психологічної підготовки. Втім, представникам ризиконебезпечних професій стане у нагоді знайомство зі знаннями типових форм прояву екстремальних ситуацій, методами і засобами їх подолання, врахування особливостей перебігу емоційних станів, що при цьому виникають, та формування таких специфічних навичок як вміння оперувати неповною, недостовірною інформацією, протистояти маніпулятивним впливам, перерозподіляти фізичне навантаження, визначати пріоритетність дій, перерозподіляти час на їх виконання та інші дії, які дозволять ефективно використовувати наявний фізичний та інтелектуальний потенціал особистості. Доцільним також є використання тренінгу життєстійкості (чи окремих його блоків), розробленого С. Мадді.

Третій компонент (інформативність 14,16%) позитивно корелює з такими змінними як «Здатність до співробітництва» (0,91), «Врівноваженість» (0,85), «Чіткість дій» (0,65). Інтерпретуючи цей фактор, ми схильні посилатися на дослідження Л.О. Китаєва-Смика, який розглядає здатність до співробітництва як фактор опору стресу, що забезпечує подолання ажіотованості дій [11]. Отже, цей фактор професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій було позначено як здатність до співробітництва, яка забезпечує можливість залучення (додаткових) ресурсів свого соціального оточення для виконання поставлених завдань та створення ефективного захисного потенціалу шляхом об'єднання антистресових потенціалів членів колективу [10]. Здатність покладатися на товаришів, на їх допомогу створює можливість залучати додаткові ресурси, як для виконання поставлених завдань, так і для подолання негативних станів, які виникають у напружених ситуаціях, що підвищує впевненість у результатах діяльності. Значимо, що далеко не кожний спосіб такого залучення ресурсів має високу продуктивність. Так, поширеним варіантом залучення зовнішніх ресурсів є маніпулювання своїм соціальним оточенням, але рано чи пізно такий зовнішній ресурс вичерпується. До ще одного малопродуктивного способу належить прагнення жорстко структурувати стосунки з оточенням. Структурування

стосунків з оточенням є ефективним засобом подолання надмірної тривожності, боязливості у дітей, але такий спосіб є непродуктивним для дорослих через те, що така «закритість від світу», за словами А. Ленгле [14], передбачає лише захист, а не розвиток, реалізацію власної мотивації.

Лише стосунки, побудовані на взаємоповазі, взаємодопомозі є справжнім «невичерпним» зовнішнім джерелом ресурсів для роботи у складних, напружених, небезпечних умовах. Саме така інтерпретація міжособистісного спілкування наближує їх до смислової регуляції власної активності, яка передбачає не лише сприйняття себе і ситуації реалізації власної активності у зовнішньому контексті, але й використання ресурсів оточуючого світу для самореалізації, досягнення поставлених цілей. Отже, формування цього компонента професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій передбачає навчання не лише комунікативній компетентності, знання соціальних (моральних) норм, що регулюють соціальну взаємодію і покликані знижувати соціальну напруженість у стосунках, полегшувати соціальну взаємодію з незнайомими людьми, а й сприяють відкритості у стосунках, довірі своїм товаришам тощо.

Таким чином, усвідомлення у себе здатності залучати зовнішні ресурси для виконання поставлених професійних завдань, а особливо для подолання стресу, є ще одним способом створення переваги у боротьбі мотивації обов'язком зі страхом не впоратися із завданням, побоюванням за власну безпеку.

Четвертий фактор (інформативність 13,65%) позитивно корелює з «Професійною компетентністю» (0,93), «Адекватністю оцінки ситуації» (0,78), «Надійністю» (0,75). Цей компонент було позначено як професійну компетентність, оскільки це поняття включає в себе два інших. Наявність професійних знань, вмінь, навичок, здатність адекватно оцінювати професійні ситуації є неспецифічними умовами ефективності діяльності за будь-яких обставин.

Таким чином, структурно до цього компонента професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій належать професійні знання, вміння, навички, сформований професійний образ світу та професійний образ «Я». Функціонально цей компонент професійної психологічної готовності дозволяє в будь-якій ситуації вбачати професійно значущі маркери, які дозволяють досить швидко знайти необхідний алгоритм відпрацьованих професійних дій, є підставою для формування у свідомості фахівця, так би мовити, «оперативного плану» реалізації поставленого завдання. Адекватна оцінка ситуації та її небезпеки, адекватна оцінка власних можливостей для виконання поставлених завдань дозволяють знаходити найбільш ефективні способи їх виконання, що, в цілому, забезпечує надійність (противага відмові) професійної діяльності.

Формування цього компонента професійної психологічної готовності має передбачати не лише набуття професійних знань, вмінь та навичок (втому числі і здатності до розробки планів реалізації поставлених завдань в різних умовах із врахуванням доступних ресурсів), але й певну професіоналізацію образу світу, ідентифікацію з професійною роллю представника ризиконебезпечних професій. Таким чином, здатність до такого «оперативного планування» дозволяє спрогно-

зувати наявні ризики, знизити невизначеність ситуації і прийняти свідоме рішення про виконання поставленого завдання, спосіб його виконання.

П'ятий фактор (інформативність 11,98%) позитивно корелює з такими змінними як «Здатність до самообілізації» (0,77), «Продуктивність» (0,76), «Особистісна зрілість» (0,64). Усі ці змінні використовуються для опису так званого вольового зусилля – основного моменту структури вольового акту, під яким А.Г. Маклаков розуміє особливий стан внутрішнього напруження чи активності, який викликає мобілізацію внутрішніх ресурсів людини, що є необхідними для виконання задуманого. Ці зусилля завжди пов'язані зі значною тратою енергії [15, с.386], тому для їх реалізації дуже важливим є доступ до внутрішнього та зовнішнього потенціалів ресурсів, що вказує на щільний зв'язок цього структурного компонента професійної психологічної готовності з іншими її компонентами. Наявність таких зв'язків, а також той факт, що при проведенні подібної процедури факторного аналізу з даними, які отримано за допомогою лише експертних оцінок курсантів, цей фактор є відсутнім, дозволяє позначити його, як результуючий компонент професійної психологічної готовності.

Структурно цей компонент професійної психологічної готовності співвідноситься зі станами й якостями, що забезпечують мобілізацію ресурсів, необхідних для виконання задуманої дії. Функціонально його завдання полягає у переведенні потенційної готовності до діяльності в актуальну, переведенні плану діяльності в її результат.

Формування цього компонента професійної психологічної готовності передбачає розвиток суб'єктності, здатності до самообілізації, вольових якостей, відповідального ставлення до виконання поставлених завдань.

Цікаво, що, на думку А.Г. Маклакова [15], до факторів, що сприяють підвищенню інтенсивності вольового зусилля, належать світогляд особистості, який проявляється у ставленні до тих чи інших явищ оточуючого світу, моральна стійкість, яка визначає здатність прямувати наміченим шляхом, рівень самокерування і самоорганізації особистості тощо. Такий погляд на формування вольового зусилля, який охоплює формування всіх зазначених структурних компонентів професійної психологічної готовності, підкреслює його ключову роль у зазначеній моделі.

Таким чином, проведений аналіз дозволяє говорити про п'ять компонентів у структурі професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій:

1. Здатність до ефективного самомотивування, в основі якої лежить мотивація обов'язком.

2. Здатність використовувати внутрішні ресурси організму й особистості для ефективного виконання поставлених завдань у напружених умовах, в основі якої лежить «витривалість» (поняття введене S. Kobasa). Усвідомлення цієї здатності створює перевагу у боротьбі мотиву обов'язком з іншими мотивами, в тому числі й з потребою у безпеці.

3. Здатність залучати зовнішні ресурси для виконання поставлених завдань і здійснення опору стресу, основою якої є розвинені комунікативні навички і довіра.

4. Здатність виділяти у ситуації діяльності професійно важливі маркери і, з урахуванням наявних ресурсів, здійснювати оперативне планування, роз-

гортати набуті алгоритми професійних дій, базуючись на професійній компетентності.

5. Здатність до самообілізації, переведення розробленого плану дій в реальні дії, в основі якої лежить вольове зусилля.

Як видно з наведеного факторного аналізу, компоненти професійної психологічної готовності взаємопов'язані, проникають один в одного.

Наведена модель професійної психологічної готовності у загальних рисах відтворює добре відому кожному психологу психологічну структуру вольового акту, яка має наступні компоненти: спонукання до дії, усвідомлення мети дії, боротьба мотивів, вольове зусилля [15, с. 385]. Але професійна психологічна готовність представників ризиконебезпечних професій має свої специфічні риси: специфічна мотивація спонукання – мотивація обов'язком, яка забезпечує надійну підтримку активності у напружених, стресових ситуаціях; особлива значущість ресурсів, які пов'язані з подоланням напруженості, стресовості ситуацій професійної діяльності; специфічна професійна компетентність, яка дозволяє свідомо будувати план професійної діяльності. Як бачимо, у моделі професійної психологічної готовності представників ризиконебезпечних професій виразною є спрямованість на подолання стресовості ситуації професійної діяльності, а також особлива роль належить смисловим компонентам регуляції активності.

На нашу думку, доцільно професійну психологічну готовність до діяльності позначити як систему здатностей – потенціалів, в тому числі й здатності усвідомлювати і реалізовувати наявні потенціали. Саме поняття «потенціали особистості», на думку відомого психодіагноста М.І. Шевандріна, [17], доцільно використовувати при визначенні динамічних явищ, які задають напрямки розвитку особистості і до яких, безумовно, належить професійна психологічна готовність до діяльності.

Зазначимо, що професійне навчання сприяє формуванню потенціалів готовності, але їх реалізація пов'язана із самостійною практичною діяльністю, усвідомленням набутого досвіду. Отже, при підготовці фахівців вельми актуальним є приділення особливої уваги не тільки набуттю знань та проходженню виробничої практики, але й активному опрацюванню результатів практики, з метою усвідомлення її результатів. Використання у професійній підготовці представників ризиконебезпечних професій зворотного зв'язку і рефлексивних технік сприяє формуванню адекватної Я-концепції професіонала, яка, за М.І. Шевандріним, має певну роль у регуляції поведінки фахівця:

- ✓ сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості;
- ✓ визначає характер і особливості інтерпретації набутого досвіду;
- ✓ є джерелом очікування відносно власної поведінки і самого себе.

Усвідомлення власних мотивів, потенціалів, досвіду та смислової регуляції активності є основою свідомих, відповідальних рішень щодо реалізації завдань, поставлених перед представниками ризиконебезпечних професій, від дій яких залежить їх власне життя, життя їх товаришів по службі та цивільного населення.

Висновки. Таким чином, професійна психологічна готовність до діяльності представників ризиконебезпечних професій є системою потенціалів

особистості, яка у формі специфічного вольового акту забезпечує ефективну реалізацію поставлених завдань у несприятливих (напружених, стресових) умовах професійної діяльності. Ключовими характеристиками такого вольового акту є значне смислове і рефлексивне наповнення.

Розроблена модель професійної психологічної готовності до діяльності представників ризиконебезпечних професій потребує всебічної апробації, після якої, ми сподіваємось, вона стане основою для розробки діагностичного інструментарію для визначення рівня професійної психологічної готовності до діяльності і науковим підґрунтям для організації професійної психологічної підготовки представників ризиконебезпечних професій.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андросюк В. Г. Адаптація випускників вищих навчальних закладів МВС України до службової діяльності / В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко, І. Г. Кириченко, Я. Ю. Кондратьєв, Г. О. Юхновець. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2001. – 46 с.

2. Анцыферова Л. И. Личность в трудных жизненных условиях / Л. И. Анцыферова // Психология социальных ситуаций / сост. и общая редакция Н. В. Гришиной. – СПб. : Питер, 2001. – 416 с.

3. Барко В. І. Професійний відбір кадрів до органів внутрішніх справ (психологічний аспект) / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2002. – 296 с.

4. Барко В. І. Психологія управління персоналом органів внутрішніх справ (проактивний підхід) : [монографія] / В. І. Барко. – К. : Ніка-Центр, 2003. – 448 с.

5. Бодров В. А. Личностные особенности и стресс / В. А. Бодров // Психические состояния / сост. и общая редакция Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

6. Горелов І. Ю. Професійно-психологічний тренінг з формування готовності курсантів ВНЗ МВС України до застосування зброї / І. Ю. Горелов, В. О. Лефтеров // Практична психологія та соціальна робота. – 2007. – № 4. – С. 37–40.

7. Дьяченко М. И. Готовность к деятельности в напряженных ситуациях. Психологический аспект / М. И. Виноградова, М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович, В. А. Пономаренко. – Минск : БГУ, 1998. – 148 с.

8. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : БГУ, 1976. – 175 с.

9. Ильин Е. П. Психология воли / Ильин Е. П. – СПб. : Питер, 2002. – 288 с.

10. Китаев-Смык Л. А. Исследования стресса / Л. А. Китаев-Смык // Психические состояния / сост. и общая редакция Л. В. Куликова. – СПб.: Питер, 2000. – 512 с.

11. Китаев-Смык Л. А. Общение в экстремальных условиях / Л. А. Китаев-Смык // Психические состояния / сост. и общая редакция Л. В. Куликова. – СПб. : Питер, 2000. – 512 с.

12. Лефтеров В. О. Підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах засобами психотренінгу / В. О. Лефтеров // Акту-

альні проблеми психології. – Т. V: Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія / за ред. Максименка С. Д. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 2007. – Вип. 6. – С. 217–221.

13. Линенко А. Ф. Теория и практика формирования готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности : дис. ... д-ра пед. наук : 13.00.01 ; 13.00.04 / А. Ф. Линенко // АПН Украины. – К. , 1996. – 403 с.

14. Лэнгле А. Эмоции и экзистенция / Альфред Лангле. – Х. : Гуманитарный Центр, 2011. – 332 с.

15. Маклаков А. Г. Общая психология : [учебник для вузов] / А. Г. Маклаков. – СПб. : Питер, 2008. – 583 с.

16. Половникова Ж. Ю. Формування психологічної готовності співробітників охорони до здійснення професійної діяльності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Ж. Ю. Половникова. – К., 1999. – 16 с.

17. Шевандрин Н. И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности : учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Н. И. Шевандрин. – М. : Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 512 с.

УДК 159.9

Горяченко Р.І., начальник відділу психологічного забезпечення управління кадрового забезпечення УМВС України в Черкаській області;

Ковальова В.Ю., начальник відділу психологічного забезпечення управління соціально-гуманітарної та психологічної роботи Департаменту кадрового забезпечення МВС України

ВИКОРИСТАННЯ ПСИХОМАЛЮНКА ПРИ ЗДІЙСНЕННІ ПРОФЕСІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО ВІДБОРУ В СИСТЕМІ МВС УКРАЇНИ

Стаття присвячена деяким аспектам професійно-психологічного відбору кандидатів на службу в органи та підрозділи внутрішніх справ, зокрема, досвіду використання у психодіагностичній роботі психологів ОВС України невербальної проективної методики «Я в екстремальній ситуації».

Ключові слова: екстремальна ситуація, професійно-психологічний відбір, психологічна діагностика, проективна графічна методика, психомалюнок, конструктивна активність, необґрунтована ризикованість.

Статья посвящена некоторым аспектам профессионально-психологического отбора кандидатов на службу в органы и подразделения внутренних дел, в частности, опыту использования в психодиагностической работе психологов ОВД Украины невербальной проективной методики «Я в экстремальной ситуации».

Ключевые слова: экстремальная ситуация, профессионально-психологический отбор, психологическая диагностика, проективная графическая методика, психорисунок, конструктивная активность, необоснованная рискованность.

Постановка проблеми. Працівники органів та підрозділів внутрішніх справ і військовослужбовці Міністерства внутрішніх справ належать до категорії осіб з високим рівнем професійного стресу. Це є наслідком того, що їм